(Нотатки просвітянського агітатора)

З Андрієм Осадчим я познайомився за досить несподіваних обставин. Одного липневого ранку до маленького дому, де я прожив своє дитинство і юнацтво і саме оце тепер видряпувався на вищі щаблі свідомості, під'їхав автомобіль. Це була справжня сенсація. Адже в нашому повітовому місті не то що ніхто, навіть із найбагатіших купців, не мав свого власного автомобіля, а взагалі автомобіль на вулиці — це було таке дивне видовисько, що про нього потім кілька днів охоче говорили місцеві кумасі й вуличні хлопчиська.

Моє життя досі текло по-повітовому зразково. Цієї весни я закінчив гімназію й готувався до університету. Розуміється, я зроду не їздив іще автомобілем; він був для мене такою далекою абстракцією, що я й не намагався ближче з ним обізнатись. Ішов шостий місяць лютневої революції, але мало що змінилося у спокійному, врівноваженому темпі життя нашого повітового міста: купці, як і колись, їздили фаетонами, запряженими парою вороних рисаків, офіцери й директор гімназії їздили на візниках, а я ходив пішки.

І от уявіть собі, що цей чистенький, чорний, з тьмяним відлиском автомобіль зупинився саме коло мого дому! З автомобіля вийшов худорлявий чоловік у кепці й робітничому піджаці і запитав у моєї матері, що саме поверталась із базару, нікого іншого, як мене. Розуміється, це страшенно вразило мою матір, а про наших сусідів годі й говорити! Мене знали досі за доброго репетитора й тихого парубка, що вибивається в світ і колись таки дійде свого, але автомобіль перевернув мою репутацію шкереберть. Очі моїм сусідам, що виглядали майже з кожного вікна й хвіртки, були страшенно зацікавлені й навіть трохи стурбовані. За кілька хвилин коло автомобіля зібрався цілий натовп, немов допіру тут стався якийсь кримінальний злочин. Усе це я чув і бачив із свого одчиненого вікна і спочатку зовсім був розгубився. Мій внутрішній стан не змінився й тоді, коли мати, оговтавшись і заспокоївшись (вона встигла обдивитись автомобіль і на власні очі

переконатись, що там ніяких бомб і рушниць нема), привела цього чоловіка в кепці до моєї кімнати. Він був низенький на зріст, з худими, запалими щоками, зашпарований і, видимо, підточений уже сухотами, але напрочуд жвавий, веселий і симпатичний. З його лагідних блакитних очей, напівсхованих під скісними повіками, й поголеного навколо рота не сходила усмішка... Він, перехняблюючись по-качиному з боку на бік, підійшов до мене й навідліг ляснув мене по долоні так, ніби ми з ним давно вже знайомі.

— Ну, товаришу Федоренко, збирайтесь! їдьмо!

Те, що він був у робітничому піджаці й разом із тим звернувся до мене по-українському, відповідно вплинуло на мене, але я все ще стояв спантеличений і не знав, на яку ступити. Коло дверей кімнати стояла моя мати, схрестивши руки, й знову перелякано дивилась на мене. (Ви пробачте їй це — я ж був у неї одинак, а про мою діяльність у Просвіті й зв'язок із Українською повітовою радою вона зовсім нічогісінько не знала). Певно, в мене був тоді страшенно здивований вигляд, бо чоловік у робочому піджаці ласкаво постукав мене по плечі й пояснив:

— Такий агітатор, а вдома маринується, трясця його матері!.. Та в нас, на цукроварні, аж кипить — подай українського промовця! Сьогодні ж у нас мітинг. Ну, гайда, матері його ковінька! Ми сьогодні покажемо їм, сто чортів за пуп!..

Я зовсім не міг добрати, що то буде за мітинг і кому це їм ми маємо показати, але мене почали серйозно турбувати оці "трясці" й "пупи", що ними цей робітник щедро пересипав свою мову. Я знав, як це все могло вплинути на мою матір, і, певно, вона вже гірко думає, що я потрапив до кепського товариства. Мені треба було насамперед якось утихомирити цього бентежного чоловіка й гаразд дізнатись, чого йому, власне, від мене треба, але я не знав, як це зробити. Від цього я ще більше зніяковів і єдине, на що я міг спромогтися в тому кумедному стані, це — яз хвилину безпорадно бігав очима по кімнаті, вибираючи, якого саме стільця дати гостеві, і, з кінцем, присунув йому більш-менш певного

щодо пружин і ніжок — старомодного фотеля. Ви не дивуйтесь цьому: після того, як умер мій батько, що служив за діловода в повітовому суді, в нашому домі, крім моїх небагатьох книжок та одягу, не з'явилось ні одної нової речі. Поволі все зуживалось, втрачало всяку придатність і його давно б уже слід було кудись викинути, але моя мати цупко держалась старих, нікудишніх речей, як колись батько — свого звання "колежського регістратора".

На наших речах лежала якась печать "колежського регістратора", і вони без потреби й мети терпляче тягнули своє життєве тягло. Отже, всі ці стільці й фотелі стояли по кімнатах таки справді "для мебелі". На них було небезпечно сідати й кожної хвилини вони могли скомпрометувати мене. Я побоювався навіть і за цього фотеля, але, на щастя, гість махнув рукою й закашлявся. Він таки добре розбухикався. Я подав йому води, а моя мати насупилась: без сумніву, вона гадала, що такий кашель може бути не інакше, як від перепою.

— ...Ат, сучого сина! Та що там ви зо мною маніжитесь?.. Під три чорти!.. Ну—ніколи!

Він сказав це так рішуче, що я не міг уже його допитуватись чи заперечувати. Я одяг свою новеньку студентську тужурку з синіми петличками, такий же новий студентський кашкет і слухняно подався за ним на вулицю.

Я вкрай спантеличився і не знав, як його треба матися, коли ми спорохнявілими патріархальними східцями нашого дому зійшли до автомобіля. На мене звідусіль дивилися очі сусідів і навіть начальник пошти, цей єдиний представник вищого повітового світу на нашій вулиці, що саме на той час, не поспішаючи, йшов до своєї пошти, зважив за потрібне зупинитись. Я поважно застебнув на своїй тужурці блискучі ґудзики з золотими орлами й удавав, що зовсім не помічаю того нічого. Я дивився на м'яке порожнє місце в автомобілі, де я оце зараз маю сидіти, але в той же час я відчував на собі багато здивованих, вражених, цікавих і заздрісних очей, що дивились були так тільки на приїжджого

архієрея, коли він сідав у свій ридван. Я сміливо і якомога твердіше ступив на автомобільну ступійку, ніби це мені не первина і взагалі ні по чому, але... Тут трапився невеличкий скандал: мій гість чогось затримався коло шофера, а я смиконув автомобільну клямку, але, леле, дверцята не одчинялись. Я зашарівся і нервово сіпонув кляту клямку вдруге, втрете... Дверцята так само не подавались... Мій стан був одчайдушний: адже за кожним моїм рухом пильно стежили довкола. З моєї невдачі зрадів уже дехто в натовпі, і я навіть почув чийсь глузливий голосок:

— Іч, студент, а в автомобілі не вміє їздити!..

Мені було так соромно, що я вже волів би краще шугнути мерщій назад до своєї кімнати, аніж безпорадно стояти перед зачиненими дверцятами, але тут від шофера до мене ступив цей робітничий піджак із сухотною добродушною усмішкою і привітно кивнув мені головою:

— Чого ж ви не сідаєте? Ну, рушаймо!

Він метко одчинив дверцята, легенько штовхнув мене під лікоть і ми посідали. Автомобіль заричав, засмердів бензином всю нашу невеличку вулицю і від нього врозтіч розсипалися навісні вуличні зіваки. Під галаси та крики дітвори мй рушили. Серед того гамору я почув на останнє десь із пішоходу чийсь поважний літній голос:

— Смотрите, как Федоренку повезло: на автомобиле, а?..

Ми мчали через наше повітове місто, збиваючи позад себе хмари куряви й диму. Чоловік у робітничому піджаці вільно розвалився на своєму сидінні і стомлено поклав на дверцята руку. Вітер, що летів нам назустріч, забивав у роті слова й говорити було важко. Через те мій сусіда мовчав, а я тільки тепер почав остаточно оговтуватись.

Цей мій сусіда в робітничому піджаці й заялозаній кепці і був Андрій Осадчий. Виявилось, що він чув мою промову на просвітянському концерті в Тростянці, куди я спеціально їздив із доручення повітової Просвіти, і вона справила на нього досить приємне враження.

— Ви говорите — ну чисто як Порш (я був у квітні на Національному конгресі у Києві), тільки що у вас тенор,— слабше виходить, як у нього.

Тоді ще мене не спокушали всякі партії, і ім'я Порша важило для мене не більше за прізвище самого Осадчого, але — Київ і Національний конгрес приємно залоскотали моє шанолюбство. Я, розуміється, сказав Осадчому, що "нічого подібного, я дуже погано промовляю", але з того часу я почав про себе краще думати. Ба навіть мушу признатись, що зустріч із Осадчим нагнала на мене такого оптимізму, що, далебі, якби не ті бувальці й перипетії, що їх я мусив згодом зазнати, я й досі дивився б на світ лагідними, життєрадісними очима без найменшої дози скепсису, який тепер отрутою розлився по всій моїй істоті.

Під'їхали ми до закуреної фабричної брами саме тоді, коли пролунав і заплутався в сусідньому бору фабричний гудок "на зміну". Ми пройшли через контрольну будку на широке подвір'я цукроварні. Струмки чорного натовпу точились із одчинених дверей похмурої кам'яниці й заливали подвір'я. Усе це мало тішило, я навіть почув якесь тривожне хвилювання. Я не любив машин і фабрик. Чорними перстами якогось безвихідного прокляття вони лягли на наших незайманих колись степах, щоб, мов гвинтами, пришпилити Україну до єдиного центру. Ці всякі трансмісії, величезні казани й вагонетки, від яких вічно смердить горілим і шмаровидлом, були такі далекі до вільних степів відродженої України, що я обминав про них думати. Для цього є Центральна рада, Генеральний секретаріат і партії. Я просто за Україну, взагалі. Але тепер я мусив про це думати. Адже перед цією замурза-ною масою я мусив виступати й навертати її на українство. Я напевно знав, що успіху не буде, і мене турбувало тільки одне — як його пристойніше й непомітно вийти після мітингу з цукроварні. Нема сумніву, що для них я — буржуй,

і мене терзало — на якого чорта я одягнув цю новеньку студентську тужурку з золотими ґудзиками!

Моєю останньою надією і розрадою був Осадчий. Він їм —свій, йому все вільно говорити; він по-товариському балакав із стрічними й мені здалося, що він може навіть впливати на робітників. Я слідом за ним робив по подвір'ю між натовпом кривульки, поки ми, з кінцем, не знайшли голови заводського комітету.

— Студента привіз,— урочисто проказав до голови Осадчий і тикнув на мене пальцем. Він вимовив це "студент" занадто підкреслено і навіть з побожністю, але мені це зовсім не подобалось: найшов чим пишатись перед ними!

Нас оточили щільним брудним колом робітники й цікаво розглядали мене. Я спробував зробити серйозне й разом із тим приємне лице, а Осадчий атестував мене далі:

Там такий оратор, що гай-гай, та ще й зелененький!

Голова заводського комітету наказав скликати робітників, і ми рушили до фабричної трибуни — високого конторського ґанку, над яким висіло червоне полотнище з великими білими літерами:

"Земля крестьянам, заводы рабочим!"

Немов до дантиста, що має оце зараз проробляти неприємні й болючі маніпуляції над моїм хворим зубом, я йшов крутими східцями на ганок. Я відчував неминучий скандал, що ось-ось зараз станеться, знав, що мене освистять, висміють і хто зна — може, просто виженуть. Якщо на селах нашим промовцям не скрізь щастило, то що вже говорити за цукроварню! Мене брала досада: "Ну, як це я не одчепився від Осадчого одразу!.." Але було вже пізно. Голова звернувся до натовпу:

— К нам приехал товарищ из украинской поветовой рады, он хочет поговорить с нами.

Натовп ворухнувся. Серед ближчих до ганку лиць почулось було стримане "пожалуйста" і зараз же завмерло.

Ця передмова голови мене ще більше спантеличила: власне, що значить "хочет поговорить"! По-перше, я нічого не хочу, то тільки той Осадчий... а по-друге, вже коли пішло на те, то я маю казати промову, а не "поговорить". Не знаю, чому, але це "хочет поговорить" породило в мені якийсь глухий внутрішній протест і — дивна річ — це мене підбадьорило. Я ступив до краю ґанку наперед, заступивши своєю студентською тужуркою голову, й міцно взявся за поручні. Я пильно глянув на натовп, що з ним мав оце змагатись, і знову мене підточили зневіра й непевність. Я навіть подумав — може, почати говорити російською мовою? Мене стиснула така розпука, що я махнув на все й пустився берега. Не бачачи нікого перед себе, крім невиразних тьмяних плям, я почав говорити так, якби промовляв у Просвіті. Хоробрість і пристрасть одчаю, коли нема вже куди тікати, ввійшли в мою мову. Я палко говорив із належними епітетами, метафорами й метоніміями, з придиханнями й вибухами голосового грому. Про що я,говорив? Це важко передати. Я говорив про все, і це все була Україна. Я не бачив, як вони реагували. У кожнім разі, не чути було, щоб хто перемовлявся чи шепотів, а це вже була прекрасна ознака. Певно, я захопився ще більше й під кінець, коли я почав виголошувати "хай живе", мій голос прибрав такої дикції й експресії, що після цього вже не можна було не плескати.

І, справді, коли я скінчив свою промову, мені несподівано заплескали. Ці оплески були досить рясні як на байдужу до України робітничу публіку.

Я злегка вклонився натовпові й помітив Осадчого, щ0 жваво роздавав на всі боки якісь брошурки й газети. Я тепло подивився на його вузькоплечу згорблену спину, на якій блискавками лягали від рухів бганки, і, мабуть, відтоді він здобув цілком мою любов і пошану.

Мене частували в "приїжджій" обідом, під час якого, правда, ні голова, ні ще якісь робітники, ні навіть Осадчий (і, поготів, розуміється, я) не згадували жодним словом України. Я навіть боявся, щоб вони якось не навернули на це, бо ми могли б зайти в нетрі непотрібної дискусії і цим самим зіпсувати той блаженний настрій, що легким серпанком пройняв мене після мітингу. Ми щиро прощались, мене запрошували приїздити ще "проводить культуру среди рабочих", і я нишком дивувався, як усе ж таки легко здобувається популярність і як, кінець кінцем, усе на світі влаштовано просто й приємно. Мене назад знову одвезли автомобілем. Дорогою ми заїхали до Осадчого ї втрьох — я, шофер і Осадчий, перехилили кілька чарок зле очищеного, розбавленого спирту. Дарма, що вони були неможливі на смак і на нюх, мене після них охопила така радість і вдячність життю, що я, мабуть, молився б богові, якби моя віра не захиталась після лютого. Ми наостанку навіть поцілувалися з Осадчим. Я ще більше зрадів, коли дізнався, що Осадчий залишається дома: це ж мене самого везтиме автомобіль додому! Самого, чорт би його забрав! Яке прекрасне життя і яка чарівна ця революція!..

Солодко похитуючись на цератових автомобільних подушках, я лагідно думав тепер про індустрію і помалу приходив до висновку, що все ж таки Україні, очевидно, не обійтись без тих заводів, машин і робітників.

Я навіть не встиг сказати за потребу українізувати школу, а мені ще треба було, хоч кількома словами, згадати за суд і церкву (аграрні й військові справи я з охотою погодився віддати Осадчому), як мені почали перебаранчати поодинокі ворожі вигуки. Я запнувся, і мені впала в очі пишна, чорна борода в огрядному сіряку, що неподалеку вперто торочила:

— Ми не понімаємо вашого малоросійського язика!.. Не понімаємо!

"Еге-е, тут нагвинчено вже машину! — подумав я: — не інакше, як місцеві вчителі, кацапня, розагітували ще до нас дядьків".

Але думати мені довго не довелось. Ворожі крики, ніби скориставшись моєю паузою, тепер наповнювали лементом волосне подвір'я.

— Та що там їх слухати! Брешуть!..

— Поодягали вишивань сорочки й думають, що не бачимо вовка — паничі приїхали!..

Становище наше кожної хвилини гіршало. Я з Осадчим стояли на імпровізованій трибуні — звичайному селянському возі, що на ньому волосний писар поставив маленького стола; воза вивезено на середину волосного подвір'я, і він — тільки єдиний маленький острівець серед мішанини селянських голів, свиток, сорочок і де-не-де жіночих хусток. Людська хвиля натискає на віз, і, здається, ось-ось розчавить його, принаймні я чую, як під ногами мені щось коливається і тріщить. Невеличка купка наших прихильників, місцевих просвітян, як сектанти, туляться, боязко один до одного і тужно дивляться на нас. В їхніх поглядах — і розчарування, і прикрість, і турбота, і остання надія на те, що ми якось викрутимось.

Але я вже не сподівався викрутитись. Було ясно, що тут нічогісінько не вийде і ми подамось відціля якнайдалі, то буде краще. Але як це зробити? Звідусіль нас стиснув натовп і нам годі вислизнути кудись з воза. Я спробував ще раз вплинути на дядьків і щосили, аж мені закололо в горлянці — крикнув:

— Так хочете ви, щоб у нас була українська школа, наша школа, така школа, що не калічитиме наших дітей "чтоканнями" та всякими там "избами" й "гумнами"?..

Певно, мої слова, чи скорше голос, справили на них враження. На подвір'ї притихли й нашорошились. Я миттю скористувався з цього і ще дужче, не жаліючи до свого голосу сарказму, крикнув:

— Чи, може, вам треба, люди добрі, панської школи, московської?..

Я поставив питання руба, і мої "люди добрі", що не звикли міркувати на педагогічні теми, трохи спантеличились.

— А воно й справді,— якої нам треба школи?

Я певний, що коли б наші просвітяни були сміливіші й розторопніші і вчасно підтримали б мене належними вигуками, я виграв би. Але просвітяни стояли мовчки. Серед лункої тиші хтось поблизу в'їдливо процідив:

— Ну й хитрі ж пани: щоб ми й далі були темні, по-мужицькому нас учити!

Навколо нього зареготали. Чорна борода, що кричала була проти "малоросійського язика", протовпилась наперед і роздратовано кинула до нас:

— Нам треба такої школи, щоб язика не ламала, о!.. Зненацька відкілясь із середини натовпу виліз солдат у розхристаній гімнастерці. Він, не панькаючись, добрими штовханами плечей і ліктів розпихнув собі дорогу й підійшов до воза. Навіть не спитавшись нас, він спокійнісінько зліз на воза й став спиною саме перед нашими лицями. На подвір'ї стало занадто тихо. Я нутром відчув усю грандіозність моменту, й мені неприємно стиснуло десь під серцем. Солдат одсунув далеко на потилицю свого кашкета з репаним дашком, сплюнув набік, розмашисто махнув руками перед себе й почав:

— Хоть я, канєшно, тьомний, як пивная бутилка, но впрочім тоже завсігда могу ізобразіть понятіе. Ми, братці, товариші дорогії, ще не вбили, сказать ведмедя, герма-нець на фронті стоїть, уп'ять же война не скончена, а шкуру вже дєлім...

Кілька голосів, стверджуючи, загуло:

— Правильно!

А солдат пристукнув на потилиці кашкета, щоб той був не впав, розмахнувся правицею і казав далі:

— К прімєру сказать — Україна і малоросійський язик. Воно, канєшно, да і, як по-простому виражайсь, то, сказать би, ми вроді, як хахли. Но тут буржуазен діло портіть, вона понімає, што Україна — це значить — край усьому, кінець, і більше нікакіх гвоздей, уп'ять же: ні землі і нікакой вопче свободи. Буржуазєя це, гавару, понімає і потому агітирує, щоб писались в українці. Потому— щоб без землі, а котрий, пролетарія тьомная, ету контрреволюцію не розбере, то й поступа в Просвіти всякі та ради...

Дядьки аж подались головами наперед і жадібно ковтали кожне солдатське слово. Наше і без того скрутне становище вже цілком виразно погрожувало небезпекою. Нас могли просто-напросто побити. Я запитливо й нетерпляче подивився на Осадчого: мусимо ж ми колись забратися відціля!

Але Осадчий і на думці того не мав. Він цілком спокійно слухав солдатську белькотню й тільки іноді, видимо, і йому уривався терпець; тоді він смикався наперед і намагався спростувати солдата. Та куди там! Солдат не звертав на нього жодної уваги, що далі він говорив, голос йому все більше й більше ставав крикливіший. Ніби не ми, вдвох з Осадчим, були його єдиними опонентами, а тут, у волосному дворі зійшлася вся всеросійська контрреволюція, яку він мусить розтрощити на друзки.

Я вже перестав покладатись навіть на Осадчого. Я гаразд знав, що все це скінчиться недобре, і мене вже не цікавили деталі цього кінця. Я

навіть звикся за ці кілька хвилин солдатської промови з неминучістю небезпеки, і вся гострота відчуття її — для мене вже минула.

З височини нашого воза було видно далеко за волосне подвір'я. Сонце спускалось до обрію, і в багряному океані бовваніли за слободою далекі вітряки й байрак. Мов із в'язниці, я задивився на ті неосяжні простори, де нема ні натовпу, ні Осадчого, і не чути солдата, і ту ж мить згадав чомусь за кавуни, що я їх купив був на базарі перед сходкою і залишив у сторожевій комірчині волосної хати. Я сумно подумав, що кавунів тепер нам, без сумніву, не їсти, й мене опанувала досада. Щоб якось розрадити себе, я почав гадати, що б оце я робив удома. Я міг би піти до Просвіти, там я побачив би Нюсю і ми пішли б із нею за місто — в поле або на соборний цвинтар. Для цієї Нюсі я потай від матері замовив одній черниці вишити українську сорочку і на іменини, що будуть через півтора місяця, я подарую їй цю сорочку. Якщо мої справи з репетиторством будуть і в Харкові нічого, куди я переїду восени до університету, я, певно, поберусь із Нюсею. Мені трохи прикро, що вона "Нюся", а не "Ганна", бо Ганна попри всі мої старання ніяк до неї не прищеплюється: я давно вже помітив, що Нюся взагалі ще не гаразд усвідомилась, а з другого боку, вона боїться, що її ім'я будуть плутати з Гапкою. А Гапка —— це ж!.. Це-то так, але я хотів би спитати Нюсю, чим ім'я Гапка гірше від її прізвища — Соломаха? А свого ж прізвища вона не соромиться, хоч, правда, її батько на вивісці своєї залізо-бляшаної крамниці написав — Соломахов, Я розумію, власне, чого Нюся так часто натякає швидше нам побратись, і це дратує мене вкрай. Я прекрасно бачу, що вона й за чорта ладна б піти, аби тільки мерщій позбутись свого жахливого прізвища...

Леле, я не знайшов утіхи в своїх міркуваннях про

Нюсю. Мене навіть розсердили вони. Тепер я міг би вже, не зважаючи ані на що, байдуже злізти з воза й проштовхати собі дорогу на вулицю, щоб найняти першого стрічного дядька одвезти мене до міста. Та саме в цей час солдат кінчив свою балаканину і під співчутливий і заохотливий гамір зліз із воза. Тут саме б і мені з Осадчим

злізти та піти собі далі, хоч і переможеними, але все ж таки не зганьбленими й цілими,— мовчки вислизнути від небезпеки під загальний гамір. Але не з таких був Осадчий! Він почекав, поки навколо біль-менш утихомирилось, і тоді вже, не зважаючи на глузливі, а то й просто ненависні погляди дядьків, він виступив. Він почав свою промову зовсім спокійно і незалежно, ніби нічого й не трапилось допіру.

— Люди добрі, братці, товариші! Я, розуміється, не вмію так балакати, як оцей товариш, що тут говорив, я буду просто, по-мужицькому, без математик... Хто ми такі? Я вас питаю, хто ми такі?..— Він стукнув себе у сухотні увігнуті всередину груди, і від того кінець останнього його слова одломився й трагічно забринів камертоном. Щось незвичайне дмухнуло з тих Осадчиних грудей на дядьків, вони затихли, як і перед цим, коли слухали солдата, і тільки моя постать у вишиваній сорочці під студентською тужуркою муляла їм очі. А Осадчий запалювався далі. Все нутро йому клекотіло, голос дедалі гучнішав, йому бракувало іноді потрібних слів, тоді він допомагав собі мигами й усякими вихилясами.

— Ми українці! — гордовито відповів він сам собі й переможно подивився навкруги. Я гадав, що сама тільки ця згадка за навісних "українців", після солдатської промови, збурить сходку, але Осадчий не дав їм оговтатись. Він перейшов у контрнаступ і сміливо кинувся назустріч супротивній хвилі:

— А хто такі українці, я вас питаю! — і знову ж сам собі відповів: — Та це ті, що їх гнітила цариця Катерина та цар Петро ще двісті років тому! А хто така була цариця Катерина, я вас питаю! Та це, не вам кажучи, була така курва, що...

Тут Осадчий знизив свій голос і по-домашньому почав розповідати соромітські подробиці з любовних цариciних пригод. Його неабияка фантазія допомагала йому в належний спосіб змалювати розпутний образ легковажної цариці, гнобительки славних запорожців. Він оповідав про неї такі, бувальці й пригоди, що, певен, найпедантичніший

й найсумлінніший історик, який би присвятив усе своє життя Катеринінській добі, не знав би все ж таки й сотої частки з того всього,, що тут так образно й щедро подав Осадчий дядькам у своїй промові. І — хочете вірте мені, хочете не вірте,— але цим він переміг їх. Скоро зайшла мова про ті любовні авантюри, як лиця дядькам пояснішали, стали приязно посміхатись і, з кінцем, дружній регіт на ввесь двір покривав нові дотепи Осадчого. Навіть солдат, що недавно тут розносив нас на всі заставки, тепер, забувшись, роззявив рота і уважно слухав Осадчого, щиро посміхаючись разом із іншими. А Осадчий гатив, далі й далі. Слухаючи його, я мимоволі подумав, що, коли б йому ще освіти трохи, з нього, далебі, вийшов би непоганий порнографічний белетрист. Скінчивши свої філіппіки, Осадчий зітхнув і підбив підсумки:

— Оці полюбовники Катеринині, оці блюдолизи прокляті (дядькам чогось подобалось це "блюдолизи" і вони знову зареготали) і порозбирали запорізькі землі, а нас, українців, обернули в московську, кріпацьку неволю!..

Дядьки тепер жадібно слухали кожне його слово. Але що я кажу —"слухали"! Вони ковтали, всмоктували, вбирали ці слова, що їх, не запинаючись, кидав на всі боки Осадчий. Сталась метаморфоза, яку я не годен був зрозуміти. Цей Осадчий не тільки привернув їх до себе, ні — владно поодмикав їм душі й вільно походжав там, як у себе в господі.

Хіба треба після цього казати, що він переміг! Коли взяти на увагу все те, що могло з нами скоїтись, після моєї невдачі й солдатської агітації і цей фінал, що ми його тепер мали,— це буде більше за перемогу.

Осадчий провів постанову про добровільний податок із десятини на користь Центральної ради, сходка ухвалила визнавати за єдиний свій уряд тільки Центральну раду, вітала всі її універсали, протестувала проти вислання Богданівського полку на фронт і, я запевняю вас, що коли б Осадчому заманулось, він міг би тоді запропонувати й не такі ще резолюції, і вони, без сумніву, пройшли б. їх також би ухвалили

одностайно, як і ці, але думки про самостійність і сепаратний мир із німцями ще не вкладались тоді Осадчому в голові.

Назад із воза Осадчий злазив тріумфатором, а за ним і я, хоч і не такий урочистий, як він, але, так би мовити, "при своїх".

З пропозиції Осадчого секретар місцевої Просвіти розпочав тут же записувати нових членів і навербував їх під гарячу руку щось близько пятидесяти. Серед привітних, веселих селянських очей ми йшли з Осадчим обідати кудись до голови Просвіти, але мені, признатись, було сумно. Я просто-напросто заздрив Осадчому. Мене пекла досада: ось я скінчив мало не з медаллю гімназію, і вся моя, старанно придбана наука, як виявляється, для України, отут серед селян, на сході, зовсім непотрібна, вона завалящий, нікудишній крам...

А ось цей невіглас, Осадчий, що здатний тільки плести теревені про Катерину й запорожців, може зробити з дядьками чортзна-що. Він може з цією єдиною тільки сміховиною об'їхати ввесь повіт і я тепер певен, що його успіх буде скрізь такий самий, як і тут сьогодні.

Деякі сумніви й розчарування стали мені входити в душу, коли ми йшли вузенькою вуличкою, одбиваючись від собачні, до голови Просвіти. Життя завертає останніми часами зовсім не туди, як я планував це собі, ставши свідомим українцем і вступивши до Просвіти. Я міркував собі так: я скінчив оце гімназію, досі гімназія була російська, тепер вона буде згодом українською, коли я скінчу університет, я буду за вчителя в цій гімназії, але щоб гімназії не треба, щоб уся її наука була так-таки ні до чого — я зовсім не думав, та й не хочу так думати! Треба, щоб у нас усе було, як у кожного культурного народу. Це добре діло, нема чого казати, анекдотами привертати дядьків до своєї нації!..

Я подивився на Осадчого, що йшов поруч мене і жваво інструктував голову Просвіти, і заспокоював себе:

— Та ні, це зовсім не так воно все. У чому секрет успіху Осадчого? Він по-простому, може, правда, занадто вже вульгарно, але найголовніше по-простому підійшов до дядьків. Треба й менітак. Тоді я не буду їм видаватись "буржуєм", "паничем", тоді вони зрозуміють мене. І, насамперед, к чорту цю студентську тужурку й вишивану сорочку. Особливо — вишивану сорочку. То зовсім інша річ — піти в ній до Просвіти чи там по місту ввечері, але на село — ні, досить уже!

Голова Просвіти перший пройшов у двір, і за хвилину ми увійшли через галерею, де на вікнах вистигали червоні баклажани, до низенького будиночка під бляхою.

Зсередини через одчинені двері до нас долинуло заржавіле скрипіння старого грамофона.

Настя Федорівна встала з дерев'яної канапки й ударила мене по руці. — Ат, який же ви!..

Вона пройшлася по кімнаті і її довга, за пояс, коса тепло блиснула при світлі гасової лампи. Дивна річ, у цьому мені самому ніяково признатися, але це так: Настя Федорівна вабить мене більше ззаду, ніж спереду. Коли я дивлюсь на її обличчя, я помічаю, що в неї трохи завеликий рот, і коли б її губи, що пашать пристрастю, були трошечки тонші — це було б їй на краще; в неї до того занадто плескате чоло і на ньому тридцять років, що має Настя Федорівна, позначились двома продовженими зморшками. Але, коли я дивлюсь на її анфас, мене охоплює якесь тривожне і разом приємне хвилювання. І це не через те, що в Насті Федорівни буйно здимаються й ось-ось, здається, розірвуть тоненьку перкалеву сорочку пишні груди, за які я можу ручатися, що вони ще не знали справжніх обіймів кохання,— я хвилююсь і ладен кожної хвилини засвідчитись їй у шаленому коханні тільки через те, що там, позад цієї блузки, чола й губів ліньки спадає долу прекрасна, довга, чорна коса!

Ця коса така пухка, її так подразливо-недбало заплетено, що я ладен одмовитись вирушати відціля не тільки кудись на поїзд, щоб десь мітингувати з Осадчим, але й їхати через тиждень до Харкова торувати собі через університет мудрий шлях до станівких життєвих підпор. Аби тільки торкнутись губами цієї коси і аби ця коса... (ах, що я кажу!) аби ця коса зашморгнула налигачем мою шию.

Власне кажучи, як добре зміркувати, то всі ті мітинги, з'їзди, постанови та навіть і голодний, мерзлий університет — то суєта. Суєта суєт і всяческа суєта. А тут, у цій кімнаті, перед моїми очима — реальне, затишне і, головне, певне. Настя Федорівна —"не фантастичні думи, фантастичні мрії", а цілком конкретне: прийди і візьми. Вона — не маніжна й легковажна Нюся...

Тут я мимоволі порівнюю їх прізвища: Соломаха і Худолій, і мені стає ніби соромно за це блюзнірство.

Худолій — мені нагадує трохи Гамалію, Палія,— взагалі від нього одгонить чимось козацьким і капітальним минулим. Мені навіть шкода, що, коли Насті Федорівні судиться колись згодом стати Федоренковою, вона втратить своє прекрасне прізвище.

Але суть не в тому. Настя Федорівна вчителює. Отут під містечком її батько має з десять десятин. А за вікном їхнього затишного будиночку садок. У тому садку тихо й затишно. Це ніби про нього —"Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями..." У цьому садку мені солодко й відпочивалось. Я можу теж учителювати тут, у цьому ж містечку. Коли все заспокоїться, ми вдвох знову ходитимемо до Просвіти (оті промови треба облишити — З якої речі мене ввесь час посилають, хай попоїздять ще інші), наші діти, якщо вони будуть, говоритимуть змалку по-українському. Взагалі тут передо мною в перспективі стільки принадного, що то тільки здуру можна одмовитись від того щастя, що саме тобі лізе в руки.

Настя Федорівна знову пройшлась по кімнаті, гулко стукаючи по підлозі закаблуками без гумок. Ці стуки трохи прикрим відгуком озвались мені десь усередині — провінція! Невже не можна купити в місті в першого-ліп-шого чистильника чи в базарній крамниці гумок? Настя Федорівна підійшла до вікна й томно схилилась скронею до шибки. Вона штучно закопилила губи й удає, що сердиться. Воно-то правда — який же я невихований: узяти й обійняти, не спитавшись, дівчину за талію. Це вже занадто вийшло по-парубоцькому. Я навіть (вайло!) незграбно торкнувся пучками її грудей.

Я підвівся з канапи, щоб перепросити Настю Федорівну. Вона стояла до мене боком і нервово сіпала рукою краєчок тюлевої завіски. її профіль обрамляло темною чадрою пишне, трохи розтріпане волосся. Я пильно глянув на неї, і зненацька мої очі знову впали на її косу, що чорним потоком виринала поміж білої блузки й пропадала десь у сутінках. Ноги мені затремтіли. Я рвонувся до неї і, замість того, щоб перепрошувати, схопив за скроні її лице, владно повернув його до себе й поцілував у самісінькі пухкі губи. Від несподіванки першу мить вона заніміла, потім уся подалась назад і боляче стукнулась головою об шибку, Я жахнувся й пустив її: невже шибку розбито? Ні, ні, шибка ціла! Настя Федорівна перелякано дивилась на мене й не могла вимовити слова. Я на всякий випадок помацав ще рукою шибку. Та ні, шибка зовсім цілісінька, навіть тріщини немає. Проте для обережності я мусив трохи змінити свою позицію: став сам спиною до вікна, а Настю Федорівну легесенько одсунув набік і, благаючи, простер до неї руки. її лице зайнялось таким полум'ям рум'янців, що аж мені стало парко, ніби я оце глянув у відчинену піч локомотива. Я ворухнувся до неї.

Вона скулилась, як перед ударом. Тоді знову щось підкололо мене. Я щосили охопив її гладкі плечі, притиснув до себе її торс і, не бачачи нічого, почав цілувати перед собою навмання, куди попало. Тепер вона пручалась у моїх обіймах, прудко одвертала на всі боки голову, вигиналась, і мої сліпі губи з розмаху впивались у її шию, підборіддя, краєчок вуха. її жар передався мені з подвійною силою, і це

підсмажувало мене ще більше. Я шаленів. Захлинаючись поцілунками, я шипів божевільні слова.

— Настю!.: А, чорт!.. Я ж вас, Настю... Ти чуєш? Настю, мила... Я тебе так кохаю!..

Через неї ніби пробігла раптом блискавка. Руки втратили силу, голова стомлено схилилась на плече, густі вії покрили очі, вона вся обважніла й ніби поточилась на ногах. Я вперше відчув її не абияку вагу й серйозно подумав: "Ануж-бо й справді впаде, а я, гляди, ще й не вдержу її". Тоді я міцно вперся ногами в підлогу й сильніше обійняв її спину. Настя Федорівна, справді, трохи зсунулась долу в моїх руках. Вона стомлено прошепотіла:

— Пустіть... Ну, пус-ти мене... пусти...

Ага, "пусти"! "Пусти", а не "пустіть"! Мені закортіло звірити це "пусти" в її очах і я нахилився до її голови. її груди пружно вперлись у мої, і нараз моя долоня намацала, на її спині косу. Коса!

Втративши рештки чемності й тверезого розуму, як стеряний, я грубо повернув її потилицею до себе і дав собі волю цілувати її прекрасну косу. За хвилину вся коса розплелася і чорні пасма важким серпанком вкрили мені лице. Я ввесь поринув у те запашне волосся, мов одірвався від землі й полетів у чудовий, феєричний космос. Нараз Настя Федорівна зойкнула й шарпонулась убік. Потім, як підтята, поточилась на стілець у кутку. Я застиг із простертими руками...

Тепер тільки я почув настирливий і вперше — удаваний, а не справжній кашель Осадчого. Він стояв на порозі й лагідно посміхався.

— Чорт! — вилаявся я сам до себе й поправив на собі сорочку й розкуйовджене волосся. Настя Федорівна залишилась у кутку на стільці

й закрила лице руками. Осадчий вийшов на середину кімнати й лукаво посварився мені:

— От за такі штуки вас на Січі киями б вибили! Мені хотілось окриситись: іди під три чорти з своїми

Січами й киями! Дурня шматок! Але я, розуміється, і навзнаки не давав, що серджуся. Я тільки страшенно зашарівся й ніяково ступив назустріч Осадчому. Осадчий по-дружньому тріпонув мене за руку й тоді вже поважніше промовив:

— Ну, любощі любощами, а справа — справою! Збирайтеся. Через півгодини вже поїзд буде.

Я тоскно оглянувся по кімнаті, шукаючи свого кашкета й пальта, а в мислі лаяв Осадчого: і завжди його притарабанить чортяка невчасно!

А втім, я ж сам із Осадчим удень коло цукроварні умовився, що чекатиму його в Насті Федорівни аж до вечірнього поїзда й за цей час проінструктую її, як треба впорядкувати просвітянську бібліотеку.

Але я не міг, розуміється, дати це Осадчому на виправдання. Мені треба було конче хоч п'ять хвилин іще побути з Настею Федорівною, договоритись із нею до чогось певного, але Осадчий квапив мене:

— Скоріше, скоріше, а то ще поїзда, сто чортів йому за пуп, проґавимо.

А тут, як навмисне, я ніяк свого кашкета не знайду. Настя Федорівна сидить так само непорушно в кутку й важко дихає. Від сорому вона не може підвести голови.

Що за чортовина — кашкета ніде нема! Я мотаюсь по всій кімнаті, але мої шукання марні — нема. Та ні — це просто якась омана: де ж мій кашкет?

Осадчий починає хвилюватись. Він то витягає, то знову ховає свого одоробла-годинника й нетерпляче тупцяє по кімнаті.

— Двадцять хвилин залишилось, ай-ай-ай! А до станції ж іти принаймні п'ятнадцять, потім — квитки, по вагонах тіснота, не влізеш одразу... Ех, київ би на вас треба, київ!..

Я вже зовсім спантеличився — ну де ж, справді, може лежати кашкет?

Може він упав за дерев'яну канапку? Я підбіг до канапки, з гуркотом одсунув її геть і поліз накарачки до стінки. Нема. Тьфу!

Я зпересердя плюнув і вирішив спочатку одягнути пальто, а потім уже знову пошукати кашкета. Пальто вже на моїх плечах.

— Мандата ж не забудьте! — уже сердито каже від дверей Осадчий. Я шукаю в боковій кишені пальта своє посвідчення від Української повітової ради, що дає мені право виступати від її імені на всяких зборах, сходках та мітингах.

Згорнуте посвідчення таки лежить у кишені. Ось воно. Але щось штовхає мене розгорнути папірця й подивитись на нього. Я розгонув і...

Мені аж мороз побіг поза шкурою: печатки на посвідченні нема!

Я перевів вирячені очі на Осадчого й ледве промовив:

— Товаришу Осадчий!.. Цей... сучий син Кияшко, отой писар із повітової ради...

Осадчому вже зовсім урвався терпець:

— Що там іще? Ви ж розумієте — ми спізнимось! Вісімнадцять хвилин залишилось!

Він тиче мені з дверей годинника, але на годинника страшно навіть і глянути: там, на здоровенному циферблаті стрілка вже ось-ось покаже за чверть восьму. Мені стає моторошно і я боюся закінчити свою фразу.

Осадчий гнівно шарпається до мене:

— Кияшко, розумієте, забув стукнути печаткою, нема... Осадчий вирвав із моїх рук посвідчення, глянув і осатанів:

— Та куди ж ви дивились, трясця вашій мамі? Що ж тепер робити? Ви ж знаєте, як тепер — скрізь більшовики, анархісти, дезертири, та вас же без печатки заарештують!..

Я все це прекрасно знав, але що ж його робити! До Кияшка, що в нашому повітовому місті, відціля двадцять верст, до місцевої Просвіти півгодини йти, та й чи потрапиш голову з печаткою?

Розпука вхопила мене своїми холодними обценьками.. Тепер уже я, як зацькований, бігав по кімнаті з кутка в куток, а Осадчий стояв на місці й рвав на собі волосся на потилиці.

На цю сцену стрепенулась і озвалась, кінець кінцем, із кутка Настя Федорівна. Вона підвела червоне лице й стурбовано спитала:

— Що таке там трапилось? Осадчий безпорадно побіг до неї:

— Настя Федорівна! Голубонько! Ну, як вам це подобається,— тютя чортова! — він гнівно махнув рукою в мою сторону.— Ви уявляєте — нас ждуть на ранок, люди зберуться, а він печатку забув поставити. Печатку! А тут до поїзда залишилось...— він знову поспішно витягнув годинника і майже застогнав: — П'ятнадцять хвилин!!.

Настя Федорівна непорозуміло терла рукою чоло, потім поволі спустила на коліна руку й тихо проказала:

— Знаєте, що? Може...

Осадчий вчепився їй у руку й застиг у нетерплячці:

— Ну? Що?

Настя Федорівна нерішуче спитала:

— Може, якусь іншу печатку прикласти можна? Тут у батька є одна...

Осадчий, як на пружинах, підскочив.

— Ідея! Єсть! Мерщій. Ради бога, серденько, мерщій!.. Він майже зірвав її з стільця й потягнув до суміжної

кімнати.

І тільки-но Настя Федорівна підвелась із стільця, як я побачив на тому місці, де вона допіру сиділа, свій студентський, пожмаканий кашкет. Я метнувся до нього й почав виправляти йому околичку й криси. Мене просто обурила така незграбність Насті Федорівни — щоб розсістись отак на кашкеті й ні гу-гу! Та ще ж і кашкет новий... Це ж просто...

До кімнати влетів захеканий Осадчий, а за ним заклопотано задріботіла ніжками й Настя Федорівна. Він вихопив у неї з рук печатку й почав'голосно читати її під лампою.

— Правление... Трост-нець-ко-го общества потребителей.

Осадчий подумав мить, заплющивши очі, потім категорично заявив:

— Нічого. Чорт її бери, якось проскочить... Чорнила! — Настя Федорівна метнулась до столу по каламар і ручку. Осадчий зиркнув на годинника і закричав: — Тринадцять хвилин! Ми пропали! Чорнила мерщій!..

Ручка йому танцювала поміж пальців. Він пролив на підлогу чорнило, але печатка вже готова. Осадчий стукнув нею перше по своїй долоні, а потім пригнувся і щосили припечатав моє посвідчення.

— Єсть! Біжимо! Бувайте...

Ми вихром вискочили на вулицю.

— Я ж так і знав — спізнились! — промовив, ледве переводячи дихання, Осадчий і закашлявся.

Я теж захекався, аж у горлі стало гірко, і схопився за груди. Там, усередині, мені творилось щось страшне: моє серце било на сполох у всі дзвони; ось-ось воно проб'є мої ребра, розсіче шкіру й випаде геть. Ні — в мене таки є, очевидно, якась сердечна вада, і ця біганина й мітинги тільки псують мені здоров'я.

Але ми спізнились. Поїзд уже стояв на станції і грізно пихтів, готовий зірватись у дальшу путь.

Ми вскочили у дерев'яний станційний будинок. Кепсько освітлена зала III класу вже спорожніла.

Ліворуч, у кутку, де звичайно перед поїздом нетерпляче мнуться в черзі до каси пасажири, не було вже нікогісінько. Флегматичний касир усередині каси ліньки позіхнув і простягнув до віконечка руку — зачинити касу. Осадчий навіть не обернувся до каси, але я завагався.

— Товаришу Осадчий, а квитки?

Уже з перону до мене долетіло його сердите:

— Які там можуть бути квитки! Скоріше!

Та воно й справді — куди там купувати квитки! Сумна порожнеча зали III класу змінилась перед нами страшною товчією й гармидером на пероні. Перед кожним вагоном точилась справжня облога. Люди тиснулися, кричали, штовхали один одного, але здавалось, що в середину вагонів ніхто не влазив. Натовпи коло кожного вагону зовсім не зменшувались. Мені від того шарварку аж помутнішало в голові.

— Ось бачите, що робиться! — кинув мені скрушно Осадчий, і ми почали шарпатись коло вагонів. Але куди там! Коли передні не могли потрапити навіть на вагонні східці й тільки по-дурному змагались між собою, то що вже говорити за нас, задніх! Ми ставали навшпиньки, заглядали через плечі й голови передніх, а нас лаяли, наступали нам на ноги й одштовхували. З вагонних дахів і буферів байдуже споглядали стовпище солдати-фронто-вики й спокійнісінько кидали на нас лушпиння. Ні, куди там лізти!..

Я навіть перестав тиснути на передніх і одійшов назад, де було вільніше.

— Ну, ясно, що нам сьогодні не їхати, якого ж чорта надвереджуватись і шматувати свої кволі нерви!

І знову мені спало на думку — суєта!..

Але Осадчий не відступав. Він навіть добрав способу, Дарма що був маленький на зріст і крихкотілий, розштовхати сусідів і пробитись до східців. Він сперечався, огризався на всі сторони, крутився, як щупак у ятері, і ось... Перед цим я з іронією дивився на його змагання і зловтішно думав:

"Ну-ну, покрутись, йолопе, а я подивлюсь, як ти спіймаєш облизня. І то ж дурне таке: бачить, що не протовпитися — ні, лізе навмання. Терпіти не можу метушливих людей!.."

Але нараз я мусив змінити свою думку. Ви тільки подумайте: Осадчий доштовхався до самого входу і ось, стоячи вже на ступеньках, завзято щось доводив кондукторові. Кондуктор із ним сперечається, але я вже бачу, як кондукторове сперечання втрачає опір, кондуктор на каскади слів, що ними закидає його, жестикулюючи руками, Осадчий, відповідає дедалі млявіше, він перечить уже тільки так, для годиться. Ще одне слово — і він, далебі, пустить Осадчого. Зненацька позаду тривожно б'є другий дзвінок. Осадчий із горішньої ступеньки обертається назад. Він, видимо, хоче звернутись до мене, але його очі не знаходять мене поблизу. Він стрибає очима по натовпу і одчайдушно кричить:

— Пане Федоренко! Федоренко, де ви? Я неохоче здалека озиваюсь:

— Та ось же я, тут...

Я бачу, як лице Осадчому скривилось від досади, але то мене вже не хвилює. Я уклав тепер інший план і мудро розміркував собі так: якщо вже Осадчий чудом улізає до вагона, ну що ж — добре. Хай він їде. Я —

не Осадчий і на чудеса не здібний. Я повернусь собі назад, до Насті Федорівни, розкажу їй усе, як воно було, попрошусь у її батьків переночувати, а завтра вдень я найму дядька й поїду додому. Я радів. Такий легкий і приємний вихід із усієї мороки, що її закрутив на свою голову Осадчий, мене захопив. Як, кінець кінцем, усе виходить на добре. Я все зробив, що міг, але це ж не моя вина, що не можна дотовпитись до вагонів. Я повернусь до Насті Федорівни, й ми сьогодні ж договоримося з нею до кінця.

Але ввесь мій план полетів сторчака. Я отетерів від подиву й хвилину не міг ні говорити, ні рухатись. Ви тільки уявіть собі: знайшовши мою самотню постать віддалік від тої метушні, Осадчий раптом стрибнув зі сходинок — пробився назад через натовп, і ось він обурений стоїть передо мною.

— Що ви робите?! — прошепотів він грізно і разом так здивовано, ніби я чинив тут якийсь жахливий, протиприродний злочин.

Цей поворот Осадчого був такий несподіваний, він застукав мене, як хазяїн завинилого кота на шкоді, я не годен був щось відповісти йому. Я тільки промимрив якусь нісенітницю, але це не дійшло до Осадчого.

Що ви робите?! — прошепотів він удруге і на цей

раз у голосі йому забриніли трагічні ноти. Але, бачачи, що від мене годі чогось зараз сподіватися, він стрепенувся і враз одмінився. Обличчя йому пояснішало, він ляпнув себе долонею по лобі й погодливо крикнув:

— Ну, нічого! Якось воно обійдеться.— Потім схопив мене за плечі, повернув спиною до себе і штовхнув уперед: — Ідіть попереду і, будь ласка, без усяких там балачок!

Мене це застереження здивувало — хто б уже казало, а хто б і мовчало: "без балачок"! Я, либонь, ще не зарекомендував себе балакучістю.

Я хотів був обернутись до Осадчого і тепер собі спитати, що це він робить, але маленький поворот моєї голови випередив Осадчий.

— Ідіть і не обертайтесь! Ви що ж, може, тікати хочете?

Він міцно схопив мене за лікті й штовхав у дальній кінець перону.

Але ж, прошу, що з ним сталось і куди він мене штовхає? Ми поспішно минали вагони й перлись до кінця поїзда, куди з самого початку й не пробували навіть пориватись. Мене почала брати злість, що він, справді, вигадав? Я хочу спинитись і рішуче заявити Осадчому, що годі, нарешті, клеїти дурня, але в цей час він щосили штовхає мене в саму гущину натовпу біля якогось вагону й голосно по-російському кричить:

— Дорогу! Больной! Слышите—больной?!

Крайні з натовпу під тиском мого тіла й окриків Осадчого збентежено оглядаються назад до нас і мимоволі розступаються. Це заохочує Осадчого. Він штовхає мене спантеличеного ще дужче і несамовито кричить:

— Не видите! — больной! С ним может быть припадок... Пустите, я на Собурку 1 его везу!..

*1 С о б у р к а, чи Собурова дача — лікарня для божевільних у Харкові.

Чуючи назву цієї богоугодної установи, пасажири шарахаються від нас. За хвилину ми вже коло дверей. Кондуктор перепиняє нас, але в

цей час б'є третій дзвінок. Позад нас зчиняється щось страшне. Про нас уже забули. Останній могутній струмінь людської енергії зривається з перону і, як корок через шийку пляшки, вштовхує нас у вагон. Кондуктора зім'ято й він немилосердно лається десь під моєю лівою рукою. Позаду нас — вакханалія.

Розтинається протяжно гудок, і поїзд рушає. Ми поїхали. З перону востаннє долинають до нас розпачливі крики й зойки. Ось вони завмирають і тікають назад, назад. Поїзд перебігає стрілками на нову колію і прискорює рух. Крізь запітніле вікно в дверях, що насупроти, я бачу високі сосни. Ми мчимо вже бором. Значить — факт, ми таки влізли в поїзд і їдемо.

Пасажири поволі заспокоюються. Вони "втряслися" кожне на тому місці, де йому судилось їхати: на площадці, на сходинках, на буферах і на даху.

Кондуктор зробив неймовірне зусилля правим плечем і лівою ногою, одпихнув шорсткою долонею чийсь карк і зник усередині вагона. На площадці одразу повільніша-ло. Я полегшено зітхнув і поворушив зім'ятими плечима.

Але Осадчого знов чогось мордує. Він ворушиться, потім рішуче лізе через мій перехилений бік і чиєсь коліно наперед.

— Ану, пропустіть мене, ми зараз увійдемо в середину. Тепер я аніскільки не сумніваюсь, що він і в середину ввійде, ба навіть сидітиме на лаві. Мені залишається тільки слухняно, не відступаючи ні на крок, лізти за Осадчим. Я так і роблю. Ми вже вдерлись до коридорчика. У вагоні накурено, напльовано і люди один на одному. Тут, як і скрізь тепер у поїздах,— солдатня. Брудна, заросла довгими бородами, немита, вошива солдатня. Вона стомлено пообсідала всі кутки, куди тільки оком глянути, і майже не ворушиться. Мені здається, ніби ми

потрапили до печери передісторичного віку. Я переступаю за Осадчим через скоцюрблені тіла, брудні чоботи й військові торби.

Раптом перед Осадчим хтось сердито забурмотів. Осадчий все-таки сіпонувся вперед ще раз. Тоді вже зовсім роздратований хрипкий проматюкований голос кричить на весь вагон:

— Куди прьош?..

Але Осадчий і на думці не має, щоб поступитись. Він владно каже:

— Дайте дорогу, мені треба місце найти.

— Я тобі як дам по нюхалу—"місце"!..

Сіра постать у зібганій, землистій шинелі погрозливо підводиться. Ось-ось станеться бійка. По кутках починають ворушитись окопні люди й спросоння недобре поглядають на нас. Я бачу, що мені слід втрутитись і втихомирити Осадчого. Я лагідно беру його за рукав.

— Пане Ос... (я мимоволі глянув на землисту шинелю й одразу виправився) — товаришу Осадчий, ми й тут якось можемо примоститись... ви того...

Осадчий немов би не чує мене. Він твердим голосом, що не припускає ніяких заперечень, каже до солдата:

—. Я член української повітової ради, я маю завтра виступати на мітингу. Ходім,— обертається він до мене.

Видимо, слово "член" якось вплинуло на солдата, погляд йому, правда, залишився той самий — упертий, ненависний і тупий, але він замовк і навіть, здається, оступився вбік. Я кажу —"оступився", бо

інакше Осадчий так легко не звернув би праворуч між лавами, а за ним контрабандою і я.

На нас дивився зацікавлено ввесь вагон. Десь у сусідньому купе хтось голосно зітхнув...

— Ох, доведе до погибелі нас ця Україна!..

Поїзд зменшив ходу. У вікні замигтіли станційні вогні, промайнули будівлі і — стоп! Поїзд занадто раптово зупинився, і ті, що спали на лавах, від струсу попрокидались. Осадчий скористався з цього.

Він, як старший до підлітків, почав розпікати заспаних солдатів.

— Що ж це ви, товариші, порозлягались тут, а вольному нема де й ступити. Так ніззя...

Протираючи очі, солдати забурчали:

— Порозлягався б ти так в окопах, отоді знав би!... Але Осадчий перебив їх:

— Та що там у "окопах"! Всі ми страдали. Мені ось теж на мітинг треба завтра. Посуньтесь, товариші... Тепер нема панів, усі свободні, всім треба їхати!.. Сідайте, чого ж ви стоїте! — штовхнув мене під лікоть.

Я мимоволі, не ймучи йому віри, глянув на його руку і — повірите? — Осадчий сидів уже на лаві, а поруч нього було невелике місце, де можна було проте досить зручно сидіти, тільки ногам заважав якийсь оспалий тулуб на підлозі.

Поїзд знову рушив,

— Ну, ось ми й поїхали,— лагідно промовив у просторінь Осадчий, немов ми тільки допіру влізли в поїзд. Десь під підлогою знову одноманітно затакали колеса, Осадчий заспокоївся, скулився і заснув. Навколо знов захропли солдати. Очутився нарешті і я. Винахідливість і спритність Осадчого піднесла мене й тепер заколисувала, як дбайлива ненина рука. Я любовно подивився на нього й подумав: "З такими наша справа не загине! Коли б же їх тільки більше було..."

Тепер я міг уже вигідно обіпертись спиною об стінку й мирно підбивати денний баланс своїм удачам і невдачам. Розуміється, я почав найперше думати про Настю Федорівну. Зараз вона спить. Рожева ватна ковдра тепло накриває її тіло. На подушці розметалась її пухка, чорна коса. Коса!..

Мені захотілося спокійно заснути з думкою про цю косу, але я не можу спати сидячи. Від цього мені принаднішою і ближчою стає в уяві м'яка постіль, ковдра і та коса, і сама Настя Федорівна. Мені шкода, що я не договорився з Настею Федорівною ввечері, але я неодмінно цими днями приїду й доведу все до логічного кінця. Мене обіймає пестливими обіймами мрійна журба і легенько перекидає з долоні на долоню моє серце. Мені кортить заспівати якоїсь сумної пісні, вимовити невимовне, але у вагоні — цього не можна. Я дістаю з кишені цурпалочок старого олівця, записну книжечку й пишу вірша. На темному зім'ятому папері, в тоскній імлі вагонного ліхтаря виростають напрочуд легко і швидко рядки — діти мого натхнення й кохання. Ось я вже й написав вірша. Вірш вийшов досить хороший і інтимний. Ви тільки послухайте його:

Стихни, стихни" схаменися.

Моє ж ти серденько,

Бо все плачеш, як дитина

Без батька, без неньки.

Нащо, серце, полюбило

Так щиро дівчину?

Мабуть, серце, родилось ти

На лиху годину.

Кличе, кличе серце долю —

Нема ж йому долі,

Хоче вирватись на волю,—

Нема ж йому й волі!..

Не найти тобі ніколи,

Моє серце, долі.

Не побачить на цім світі

Козацької волі!..

От тільки мені клопіт із заголовком. Як його назвати? Я перечитав ще раз вірша, і тоді мені одразу спало — серце. Прекрасно. Вірш зватиметься "Серце". Я його присвячу Насті Федорівні. Вона страшенно любить слухати мої вірші. У домашньому колі вона так і рекомендує мене: наш письменник, і я чую в її голосі повагу й гордощі ("наш" — цебто український). Настя Федорівна каже, що в мене, без сумніву, є талант і, коли б послати мої вірші до Києва, їх би там напевне надрукували.

Мені намуляло спину, і я схиляюсь ча Осадчого, що безтурботно сопе. Об шибку б'ються і розбиваються дрібненькі краплі осінньої мжички, потім течуть долу печальними струмками і зникають у темряві.

Еге-е! Надворі пішов дощ. Поїзд мчить далі і одноманітно татакають на рейках колеса.

Здорожені, з припухлими повіками, у зім'ятому й припорошеному одязі вийшли ми з Осадчим на перон маленької вузлової станції. Ранок ясний і свіжий. Повновиде сонце, наче і справді воно сьогодні має світити й пекти, весело посміхається в калюжах між рейками, але це ранкова омана: тепер уже кінець жовтня, і це останні соняшні дні. Мені шкода, що кінчилось літо, перше літо революції, літо України й мого нового негімназіального життя; я зажурено дивлюсь на бентежне, пожовкле листя станційного явора й мені хочеться сісти отут край подовбаного брудного перону і помріяти трохи. Але Осадчому все ніколи. Він швидко, мало не вистрибом обминає калюжі і підганяє мене:

— Чого ж ви одстаєте? Ходім мерщій... Тут десь, певно, вже піджидає нас Дунда.

На пероні — метушня. Солдати із своїми казанками тупцяють коло будки з окропом і харчової ятки. Я за Осадчим не без зусилля видираюсь нарешті з того тиску й ось ми вже в затишку біля дерев'яної станційної стіни. Але на пероні ніякого Дунди нема. Осадчий уважно роздивляється на всі сторони, потім прилипає чолом до шибки, прикладає до скроні долоню й удивляється в середину станції. Ах, ця ще мені провінціальщина! Я хочу якось одвернути від неї Осадчого.

— Що ви там шукаєте? Можна ж зайти всередину й спитати.

— Не мішайте, будь ласка...Да, да-а, це ж у третьому вікні, а не в четвертому сидить Іван Прокопович.

Осадчий переходить, бурмочучи собі щось під ніс, до другого вікна й знову виробляє ту ж саму церемонію. Я важко зітхаю й до себе кажу:

— Боже, який ми, українці, некультурний народ!.. Осадчий щільніше присунувся до вікна й, наче це йому

сільська вулиця, удавано кахикнув. Певно, його не помічено, бо він постукав пальцем у шибку й голосно сказав у вікно:

— Іване Прокоповичу! Чуєте, Іване Прокоповичу! А вийдіть-но сюди...

Осадчий на мигах пояснює комусь у вікно. Я вже зрозумів: оцей Іван Прокопович і є той телеграфіст Дунда, що мав підготувати тут грунт для нашого виступу.

Осадчий висякався на перон і замислено проказав:

— Дивно: чого ж це пан Дунда не вийшов до поїзду? Гм... Так, це справді кепська прикмета.

Але ось і сам Дунда.

На перон поволі, ніби навіть знехотя, вийшов похмурий, цибатий чоловік у великому кашкеті з жовтими телеграфними кантами. Він незадоволено зморщився від свіжості повітря, кашлянув, подивився мляво довкола і завернув до нас. Певно, він був у житті крайній мізантроп і одчайдушний п'яниця. Принаймні за це говорили червоний довгий ніс і брезклий з саркастичними зморшками вид. Я бачив його вперше, але чогось одразу зміркував, що Дундою ніхто інший і не міг бути, окрім нього.

Видимо, наш приїзд не дуже його тішив. Він підійшов до нас, сунув руку Осадчому, критично глянув на мене і вже після цього одрекомендувався:

— Старший телеграфіст Іван Прокопович Дунда.

На мить у його голосі промайнула самоповага й навіть піднесення, але, проказавши роздільно своє прізвище, він знову впав на виду і на голосі в смертельну зануду.

— Так ви оце, значить, приїхали... да... Осадчий здивувався:

— А як же, ми ж умовились ще у вівторок з вами!.. Дунда тупо оглянув перон і втягнув у комір довгу голу

шию.

— Ходімте краще трохи далі, все одно моє діжурство вже скінчилось.

Дундин холодок стурбував Осадчого. Він узяв його під руку й ніжно запитав:

— Ну, як тут у вас, Іване Прокоповичу, справи? Нічого такого не трапилось, усе гаразд?

Дунда не одразу відповів. На залицяння Осадчого він збочив трохи ліворуч, визволивши свою праву руку, й, очевидно, твердо поклав собі не заходити з нами далеко.

— Та що ж "справи" — он більшовики, кажуть, Харків уже взяли. Щодня по два ешелони їхні через станцію проїжджають...

Осадчий не задовольнився з його відповіді й насупився:

— Ну-да, але як у вас із зборами? Всіх оповістили? Багато буде народу?

Дунді набридло грати з нами в піжмурки, і він одверто бахнув раптом таке, що Осадчий аж зупинився і присів.

— Бачите... Що там говорити про збори! Завтра тут може вже бути більшовицьке начальство і тоді...— Дунда роздратовано, наче ми були в цьому провинні, кинув нам: — Ну, що я їм тоді скажу з своєю Україною?

Осадчий отетерів:

— Цебто як?..

Дунда вже зовсім визвірився:

— Та ось так — нікого я не сповіщав і ніяких зборів не буде! Не такий тепер час, самі знаєте: я жонатий, у мене двоє дітей, без служби мені капець...

Дунда показав рухом рук навколо шиї петлю. Між нами з хвилину тривала гнітюча мовчанка. Як і завжди, перший оговтався Осадчий:

— Те-те-те! Та он воно що! Е, ні, це треба ще обміркувати.

Я здивовано подивився на Осадчого: "Власне, що там ще міркувати! Нас зраджено найганебнішим способом і які тут ще можуть бути міркування!"

Осадчий спинився і знову взяв Дунду за лікоть:

— Це все нічого! Ми ще поміркуємо... Так же одразу не можна... Це ваша хата, голубе?

Дунда глухо буркнув:

— Да.

— Ну ось і добре,— зрадів Осадчий: — Давайте зайдем до вас і про все це поговоримо.

Дунда випалив у один вибух усю свою злостивість і тепер остаточно виснажився. Йому стало до всього байдуже: він побачив, що від Осадчого йому так легко не одкараскатись.

Осадчий одчинив хвіртку й пропустив у неї наперед Дунду.

Я не уявляв, що ми ще можемо робити в Дунди після всього, що сталось, але не залишатися ж мені надворі!

Своєю постаттю я замкнув кінець нашої невеликої, але печальної процесії.

У сінцях загавкало на нас якесь цуценя. Дунда сердито вдарив його передком по випнутих, драбчастих ребрах, і цуценя залилось жалісливим скавчанням на весь двір. Це прокляте скавчання, від якого немилосердно лящить у вухах, одразу ж створило для нас у Дундиній хаті несприятливу атмосферу. З хати рипнули двері й відтіля висунулась розпатлана жіноча голова.

Наші три постаті заповнили маленьку кімнату за низькою стелею. Дундина жінка поспішно зникла за дверима, а в кімнату викотилося клишоноге лобасте хлоп'я, і за ним несміливо подалась наперед каправа, замурзана дівчинка. Дівчинка обіперлась об одвірок, засунула до рота пальця й вивалила на нас голодні очі. Лобастий Дундин спадок перекотив своїми куценькими ноженятами до мене й безцеремонно спитав:

— А со ти мені приніс, дядя?

Дунда обережно повісив на вішалку свого кашкета з широкими крисами на пружині й загримів на сина:

— Ступай вон, дурак!

Дітвора, як горішки, притьмом щезла з кімнати, а Дунда нервово показав пальцем до сусідньої кімнати, де чепурилася його жінка:

— Ну ось, бачите, яке виховання! Не додивишся сам — розбійниками виростуть... Хіба можна в таких умовах працювати!..

Я співчутливо промимрив: "Да...", але Осадчий заспокоїв Дунду:

— Нічого, Іване Прокоповичу, перемелеться — мука буде, зате хлопець росте який, козак — не хлопець!

За дверима почулось сердите шепотіння й метушня, і раптом несамовито залементував Дундин "козак". Осадчий устав і навшпиньках підійшов до дверей:

— Галино Никифорівно, навіщо ж ви так зобіжаєте? Хлопець же нічого такого...

З-за дверей на цей раз долетіло високе жіноче сопрано:

— Да как же с ним иначе! Сколько раз говорила ему!.. Від цих слів хлоп'я зайшлося ще дужче. Плач, ляско-

тіння по голому тілу, крики. В хаті зчинилось справжнє пекло. Дунда підійшов до дверей і гнівно тупнув ногою:

— Замолчать, мерзавец, а то випорю!..

Хлоп'я одразу ж замовкло, і в хаті стало, як після смерті, тихо. Осадчий пройшовся по кімнаті, потираючи ніби з холоду кулаки, і-почав угодовничати:

— Да, це все, конешно, правда; це, справді, Іване Прокоповичу, того... але не можна ж і унивати... До цього треба підійти спокійно... Сказано: біда біду перебуде, одна згине — друга буде, або ж знову-таки, як Богдан Хмельницький казав: буде так, як буде, а буде так, як бог дасть...— Осадчий, наче він розв'язував цим усі Дундині сумніви, радісно розвів перед ним руками: — Ну ось, бачите! Чого ж вам іще?..

Дунда понуро мовчав, струшуючи зі столу крихти хліба. Двері з сусідньої кімнати зарипіли, й до нас вийшла худезна Дундина дружина. Вона непривітно подала нам довгу тонку руку й поспішила зникнути в сінцях.

Дунда, упоравшись із крихтами на столі, перейшов до стільців, де порозвішувано мокрі рушники й дитячий одяг.

— І вічно порозкидає скрізь!..— досадно буркнув він, загрібаючи все те жужмом і виносячи до другої кімнати.

Осадчий вирішив, що він уже досить переконав Дунду, і перейшов тепер до конкретного:

— Так, знаєте, Іване Прокоповичу, треба буде якось зібрати людей. Важко тільки — підняти національну свідомість і культуру. Понімаєте? А далі все піде, як по маслу...

Дунда знову бабрався коло якогось шитва на кріселку й сердито бурчав:

— Ганчірки всякі!..

Осадчий збоку глянув на Дунду і знову завів своєї:

— Да... так ми, значить, зробимо так: підемо втрьох на станцію між публіку й сповістимо всіх. Промовлятиму я і пан Федоренко. Вас, Іване Прокоповичу, я прошу тільки роздати літературу...

Двері з сінець зненацька одчинились, і відтіля залунав категоричний голос:

— Ваня! Ты никуда не пойдешь! Слышишь?

Осадчий аж дриґнув, ніби хтось заніс йому ніж у спину.

Нове діло — маєш. Тут справді таки страшні перешкоди, що їх ми навряд чи переможено. Але, на щастя, ті рішучі жінчині слова справили інший ефект. Дух суперечності й непокори опанував Дунду, і він сказав коротко, але твердо:

— Галя, дай закусить что-нибудь, мы сейчас идем.

— Я повторяю тебе — ты никуда не пойдешь!

Дунда стукнув кулаком по столу й гримнув на цей раз по-українському:

— Галю, снідати, я сказав!!

Осадчий заметушився між Дундою і дверима:

— Та цитьте, голубе! Ну навіщо ж ви так!.. Ай-яй-яй... Галино Никифорівно, ви не турбуйтесь, серденько!.. Ми швидко й повернемось...

У сінцях настала розлютована, уперта, замкнена в собі тиша. Дунда сам подоставав із шафи холодну бараболю, оселедця, хліб і запросив нас. Щоб не поглиблювати родинної сварки, ми з Осадчим чемно відмовились. Дунда заліз за стіл, і тільки-но спустилось на кріселко його довгасте незграбне тіло, як він дико заревів і рвучко підскочив. Ми похопилися з місць. У чому річ? Дунда перелякано помацав себе позаду, глянув на кріселко й закричав:

— Опять иголки везде поразбрасывала!! Чорт!.. Сінешні двері щосили грюкнули, аж затремтіли стіни.

Дундина дружина глипнула на нас вовчими очима й погордливо зникла в сусідній кімнаті. Атмосфера ставала до неможливого напружена. Дунда істерично крикнув до дверей:

— До каких пор, я спрашиваю тебя, это будет продолжаться?..

На відповідь йому знову сердито грюкнули двері.

Мені вже до нестями осточортіла ця морока з дверною пантомімою, в голові мені стукало й хотілось якнайскорше вийти на свіже повітря. Я благаючи подивився на Осадчого. Той ніжно погладив Дунду по плечу, промовляючи:

— Нічого, нічого, голубе... Ви поїжте собі спокійненько та й підемо. Це все мине... Не треба тільки собі кров псувати.

Дунда назовні заспокоївся, але всередині йому все клекотіло. Він заходився завзято жувати сніданок і квапився знайти собі спосіб розрядитись від того накипу, що ним нагородила його жінка.

Він проковтнув останній шматочок хліба, й ми, поки Дунда ще не вивітрився, поспішили скерувати його розрядку на поле рідної справи.

Повертались ми на станцію, охоплені всі втрьох піднесенням і гарячковістю. Дунду вже не треба було умовляти й підганяти: він сам старанно й легко балансував коло тинів край баюр і метко перестрибував через невеличкі калюжі.

Нам не довелось морочити собі голову над тим, як зібрати аудиторію. Вона була вже готова. Випадок і тут став нам у пригоді: півгодини тому на станції відбувся самосуд над якимсь кишеньковим злодієм і скривавленого бідолаху вже одвели до міліції, але натовп не розходився. Перед нашими очима було збурене мурашине гніздо, що сторотно галасувало й уперто чекало ще чогось. Представник залізничного комітету востаннє замахав руками, закликаючи громадян до спокою, і, знесилений, втративши всяку надію вгамувати натовп, стрибнув з вокзального ґанку, враз потонувши в натовпі.

Ситуація, признатись, була далека від українського питання й взагалі національних справ, але Осадчому вона видалась чомусь за сприятливу й слушну.

— Це дуже добре, що така подія випада,— народ саме розгарячився!.. Я почну перший, а ви, пане Федоренко,— узяв мене він за петельки,— тим часом приготуйтесь. Пане Дунда,— ви під час наших промов понюхайте, чим дихають маси, а під кінець роздасте літературу.

Дунда одразу ж шугнув у стовпище, а Осадчий ге-ройськи поліз на ґанок. Щоб бути непомітним, я почав тинятись побіля ганку й проробляв нескладний маскарад: спочатку я пішов праворуч за натовпом таким, як я є, потім за спинами розстебнув пальто, але підняв коміра, далі повернувся назад, зайшов до альтанки, що саме перед головним входом, опустив коміра, застебнув пальто й насунув до брів кашкета, відтак ще раз усе спочатку. Але саме в ту мить, коли я зійшов на ґанок, щоб пройти всередину станції, Осадчий почав промовляти. Мене так раптом зацікавило, кудою він поведе цей звирований людський матеріал, що я забув про конспірацію і застиг на східцях. Невже й тут, в атмосфері щойно вчиненого самосуду, він буде знову своєї — про

Катерину й запорожців? — блиснуло мені в мислі й прикувало до рота Осадчого.

Він засунув глибоко в кишені своєї чеГерки з солдатського сукна руки й почав спокійно і авторитетно:

— Товариші! Ніяких самосудів не повинно бути! їм не місце в нашій вільній республіці. Як представник української повітової ради, я закликаю вас додержуватись ладу...

Свіжа постать і українська мова Осадчого заінтригувала натовп: він лавою посунув до ганку й притих. Хтось збоку не дочув і настирливо допитувався в сусідів:

— Из Центральной рады?.. Из Киева этот?

На нього зашикали, й він замовк. Цікавих прибувало дедалі більше. Це підносило Осадчого, мов на дріжджах, і його голос гримав уже натхненно й патетично:

— Хіба ви, громадяни вільної України, можете допускати самосуд, коли в нас є для того наш український уряд—Центральна рада й Генеральний секретаріат?!

Це вийшло в Осадчого невдало,— можна було подумати, що самосуди — це робота для нашого уряду, а не окремих громадян, але цього, здається, ніхто, крім мене, не помітив, і той безпосередній виклик, що мусив би якось зворушити "громадян вільної України", не вплинув на них, вони мовчали. Осадчий зробив коротку паузу й тоді знову пішов на штурм:

— Ви триста років гнили в тюрмі, московські царі не давали вам...

Низенька постать в урядовому кашкеті й окулярах здивовано сказала до сусідів:

— Почему собственно "московские" только? Вообще — российские...

— ... Наших батьків вимінювали на собак Катеринині полюбовники! А хто така була, я вас питаю, цариця Катерина?..

Тут Осадчий ускочив у свою колію і став уже невроне-ний. Сьогодні він з подвійним мистецтвом розповідав фривольні історичні подробиці, і це дешево купило публіку. Вона дрібненькими смішками й дружнім, розкотистим реготом свійських басів озивалась на його немудрі дотепи. Тим часом Дундина голова виринала то з одного, то з другого кінця натовпу, старанно підслуховуючи розмови. Готуючись на східцях до своєї промови, я почав стежити за Дундою. За кілька хвилин наслідки моїх спостережень почали мене непокоїти. Дундині рухи мляві-шали, голова вже не тягнулась, як на гнуздечку, до шепоту й розмов сусідів, зо всього ставало видно, що в Дунди наближалась криза. Виконавши наспіх свій непевний обов'язок — дізнатись, "чим дихає публіка", він швидко тепер сам почав видихатись і, гляди, ось-ось подасться собі кудись геть, не роздавши навіть літератури.

До всього того, на наше нещастя, на мітинг притарабанила бенеря й начальника станції. Певний у собі, що знає вагу своїм чеснотам і офіційному становищу під сонцем, начальник станції став осторонь, неподалеку від станційного лісу, й почав уважно розглядати публіку. Ця спокійна, але пильно-спостережлива постать знервувала Дунду. Він засоромився й намагався, щоб його не помітило начальство. Проте лупаті начальницькі очі спокійно котились собі далі по головах наших слухачів і, безперечно, з їхнього поля зору не зникнути б Дунді, якби він вчасно не втік... Але Дунда втік... Утік ганебно й зрадливо, не сказавши нам ані слова.

Осадчий покінчив уже з запорожцями та Катериною і щасливо переходив до "біжучого менту", ось іще кілька закликів підтримати наш український уряд, два-три гасла,— він скінчить. Надходить моя черга. Мені незручно виходити, самому взявши собі слово, отак без усякого належного повідомлення, що слово, мовляв, надається такому-то й такому-то, Осадчому ж сказати це, одразу після того, як він закінчив свою промову, теж незручно, та й взагалі це виходило б якось занадто примітивно. Це має зробити тільки Дунда. Але мої очі вже загубили Дунду в натовпі, і я збентежено починаю його шукати. Я, хвилюючись, перебігаю очима від одної голови до другої, але Дунди ніде нема. Разом із тим я мимоволі помічаю, як страшенно збільшився натовп. Він затопив увесь невеличкий майдан перед станцією і неприємно рябіє в очах одноманітними солдатськими шинелями. Я пробіг очима перед себе ще раз і мені стало моторошно: ліворуч з перону сунула ціла солдатська орда. Певно, на станцію прибув новий ешелон, і це дуже дивно, як я його не помітив завчасу.

Солдати ще не виявляли нічого агресивного, вони брудним потоком заливали майдан і нашорошено прислухались до закликів Осадчого, але вже одразу було видати, що нам доведеться мати справу із збільшовиченою, розмі-тингованою частиною. Непідперезані, розстебнуті шинелі, кашкети й шапки десь на потилицях або бровах і червоні стрічки. Ті стрічки на грудях, на шапках, бантами, пов'язками замиготіли звідусіль тріпотливими, веселими вогниками, але це не віщувало нам нічого доброго. Солдатня протовпом сунула наперед до нас і вже чути її сердите бурмотіння. Заходило на бешкет. Щоб одійти подалі від ексцесів і наглої біди, першим подався з мітингу до станційного садка начальник станції. Почало меншати й цивільної публіки.

Осадчий кінчав промову. Його голос надривався від останньої напруги і ось-ось перетнеться, як мотузок на вогні, але він ще викрикував:

— Всі організуймось за Центральну раду й Генеральний секретаріат! Наша Українська Республіка повинна...

Але не судилось сьогодні Осадчому кінчати промову й зривати оплески: солдат у подертому кашкеті без кокарди ступив на сходинку й диктаторськи заявив:

— Я прекращаю ети сказки буржуазные!.. Довольна мы натерпелись от всяких там радов и енеральских секретареві..

Солдат зміцнив свою заборону невибагливою, але ярою лайкою, і його лице в ряботинні аж посіріло від ненависті.

Я покірно ступив долу зі східців: не сперечатися ж мені з несвідомим, диким елементом! Але солдат затулив мені рукою дорогу:

— Обожди! Кто вам дал разрешение на ети всякие...— Солдат не знайшов одразу належного вислову й від того визвірився на нас ще дужче. Навколо залунали недвозначні погрози:

— В ешолон забрать их, а там выясним!

— Мы с вами поиграимся ишо!..

Цивільна публіка непомітно просмокталась крізь солдатські ряди назад, і ми з Осадчим опинились цілком напризволяще.

На хвилину настала жаска, холодна тиша. Треба було якнайскорше якось порозумітися із солдатами, пояснити їм, що в Генеральному секретаріаті нема ні одного генерала, що то він тільки так зветься "генеральний", що їм набрехали на нас, що ми так само, як і вони — за народ і революцію. Я з останньою надією, як молодший — на старшого, обернувся до Осадчого. Осадчий зблід і непорозуміло кліпав очима.

Проте він опанував себе, мотнув угору головою, ніби хотів визволити від коміра шию, а потім спокійно і навіть ображено сказав:

— У чому річ, товариші? Я не розумію — які вам "разрешєнія"...

— А в том реч,— перебив його солдат,— што неча тут контрреволюцію розводить! Мы вам покажем "реч",— будеш тогда "разуметь"!..

Солдата, як червоний плащ бугая на кориді, дратувала мова Осадчого, йому кортіло вже кинути ці непотрібні балачки й перейти до конкретної акції, але Осадчий холоднокровно й м'яко заперечив йому:

Вибачте, товаришу, я маю право виступати, в мене на це мандат є.

Солдати наче тільки й дожидали цього. Всі вони водночас заворушились і загаласували:

— Ану, покажи.

— Покажи!

— Проверить документы и обыскать!

Осадчий привітно посміхнувся й, не поспішаючи, засунув руку за пазуху, мовляв: "Документа? Пусте! Будь ласка, скільки завгодно!" Він навіть охоче покаже їм мандат, дуже радий! Солдати недовірливо вперіщились у його груди. Нараз з-поміж цього стовпища виступив присадкуватий солдатик. Плескувата голова його міцно сиділа на округлих плечах і майже не згиналась. На шинелі ще вдержались злинялі погони з єфрейторськими смужками. Видимо, він мав між товаришами неабиякий авторитет: солдати одступили й дали йому вільно підійти до нас. Його маленький, кирпатий ніс подався вгору, з-під насупленої до самих брів шапки блиснули сірі, парубоцькі очі й

спинились на моїм лиці. Осадчий видобув свої папери й ввічливо подав єфрейторові:

— Будь ласка, товаришу, продивіться! — Солдат, не спускаючи з мене очей, грубо вихопив з рук Осадчого ті папери. Мене взяли дрижаки. Я вже не міг далі витримувати цього пильного, пронизливого погляду й повернув убік голову. Солдат ще промовчав, а тоді зненацька тикнув пальцем у мої груди й сердито гукнув:

— А ти чого не показуєш?

Як загіпнотизований, я несвідомо сунув руку в пальто до бічної кишені. Солдатські голови зловіще повернулись до мене. Кирпатенький єфрейтор крикнув уже зовсім грізно:

— Покажи, говорять тобі.

Це був типовий наш "земляк" зо всіма характерними антропологічними рисами. Перед нами він почував себе начальством і вимагав порядку х та субординації. Моє зволікання й отетеріння роздратували його.

Задубілою рукою я простягнув йому своє посвідчення й закам'янів: це ж тут, на цьому шматку паперу, стоїть ота клята "потребительська" печатка. Ось зараз він розгорне посвідчення і все викриється. А втім чи не однаково — все'дно наші українські посвідчення від повітової ради видають нас із головою і неточність у печатці то тільки зайва деталь того лиха, що градовою хмарою нависло над нами. Ми пропали з гамузом і нам тільки залишається квола надія на химерне солдатське мило-сердя.

Із смертельною тугою дивився я, як згрудились біля єфрейтора солдати, як заглядали вони йому в руки через плечі й голови, як єфрейтор поважно, мов перед французькою боротьбою, розкарячив ноги

і, плутаючись кострубатими пальцями в довгих шинельних рукавах, почав незграбно розгортати наші папери.

За солдатами знову подалась наперед, до нас, цивільна публіка: вона передчувала свіжу гостру подію і турбувалась, що їй здалека кепсько буде видно.

Єфрейтор розгорнув, нарешті, посвідчення, але тільки-но його очі лягли на штамп, печатку й писані машинкою рядки, як він одразу ж посерйознішав і насупився. Його очі тьмяно глипнули на палір і тупо втелющилися в одне місце.

Я з жахом побачив, що він дивиться на печатку...

Єфрейтор обережно крутнув посвідчення, щоб краще роздивитись, потім розгорнув посвідку Осадчого й почав звіряти печатки.

Що там уже звіряти! Прочитав же, що ми українці, значить — за "генеральський" секретаріат, Центральну раду, буржуазію...

Гнітюча тиша важкою масою навалила мені на груди, й від того стало важко дихати. Ех, швидше б уже вели до ешелону!

Осадчий зробив останню, нужденну спробу полагодити непорозуміння: він улесливо всміхнувся й невиразно промовив:

— Ну, ось бачите ж, товариші: є мандати, а ви турбувались!

Кирпатенький єфрейтор підозріло глянув на Осадчого, і його очі ще раз нерухомо вперлись в печатку. Осадчий запобігливо підкинув слівце:

— Штамп, печатки — все є, в порядку...

"Дурню! — досадливо і нетерпляче подумав я: — Сам штовхає нас у прірву, "печатки в порядку"!" Але сталось дивне. Єфрейтор важко зітхнув, помалу згорнув наші папери й мовчки повернув нам; потім витяг із кишені цигарку, закурив і флегматично обернувся до солдатів:

— Совершено — да, дійствительно є печатки, вони іміють право виступати.

Єфрейтор млявими, розляпаними кроками подався через натовп до перону, а за ним, як розбита морська хвиля від гранітної скелі* галасливо одлинули від нас і решта солдатів.

розчарована таким нецікавим фіналом публіка почала розходитись, і тільки невеликий гурток якихось аматорів авантюр ще стояв на місці і питливо дивився то на нас, то на солдат.

Сходячи сходинками, Осадчий таємниче нахилився до мого вуха:

— Ходімо мерщій! Вони ще можуть повернутись, тут серед залізничників є всякі субчики, щоб не намовили бува знов солдатню...

Твердими кроками ми упевнено й поважно пішли просто на решткн натовпу, і спантеличені зіваки здивовано й боязко розступились перед нами, як перед навіже-ними.

Осадчий узяв мене за рукав і повів до пакгауза.

— Підемо на село, наймем дядька й — додому. У поїзді тепер буде небезпечно їхати, та й взагалі...

Ми вийшли в поле. Праворуч побігла закрутом залізнична колія з телеграфними стовпами, а просто перед нами лежали безкраїми просторами неорані ниви. Небо похмурилось і важкі олив'яні хмари громадились над обрієм. Свіжий вітер давав нам легкі ляпаси по щоках і

теліпав мій піднятий комір. Знесилений від переживань, я зморено плентався за Осадчим без думок і бажань. Мені б тепер — тільки дійти кудись до хати й добре, добре заснути. Проте витривалість Осадчого ще змушувала мене кріпитись і якось усе ж таки держатись на ногах. А Осадчий, радий, що вихопивсь із тої пастки на станції, тепер знову почував себе вільним козаком і прискорював ходу.

— Ви не журіться, пане Федоренко! Такі бувальці — це все*дно що наплювать: тут важно — усвідомити дядька, збудити в ньому козака, о!

— Казочками про Катерининих полюбовників — не усвідомите дядьків! — глухо і сердито буркнув я, аби тільки осадити якось Осадчого, бо вже нетерпій було дивитись на його заповзятість. Осадчий поблажливо, як невігласові, заперечив мені:

— Нічого подібного! Це прекрасний прийом — ви не розумієте ще... А втім, мабуть, таки й справді треба буде у другий раз розказати ще про Дорошенка й Полуботка...

Ззаду, як остання, але вже марна пересторога, до нас долетів тягучий паровозний гудок. Певно, то відходив від станції ешелон із кирпатеньким, простодушним єфрейтором.

1928